

İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ 25:2 (2020), SS. 181-208.

Makale Gönderim Tarihi: 27.09.2020 Makale Kabul Tarihi: 23.11.2020

Araştırma Makalesi

AVRUPA'DA YAŞAYAN TÜRKLERİN DİNÎ ve SOSYO-KÜLTÜREL HAYATINDA TÜRK DİYANET VAKIFLARI'NIN YERİ VE ÖNEMİ

Muhammed YAMAÇ*

Öz

1960'lı yıllardan sonra Türkiye'den Avrupa'ya geçici işçi statüsünde kitlesel bir göç hareketi gerçekleşmiştir. Türk göçmenler, bir zaman sonra birtakım nedenler dolayısıyla Avrupa'da yerleşik bir düzen kurmuşlardır. Türk göçmenler, ilk etapta dilsel, dinî, sosyo-kültürel vb. farklılıklar dolayısıyla Avrupa toplumuyla ciddi anlamda uyum sorunu yaşamışlardır. Bu sorunu aşmada yardımcı bir unsur olarak dernekleşme faaliyetlerine girişmişlerdir. Türk göçmenlerin nüfusunun artması, birçok bölgede veya ülkede benzer uyum sorunlarıyla karşılaşılması, toplumsal ve gündelik ihtiyaç ve sorunların farklılaşarak artmasıyla birlikte bir sivil çatı örgütlenmesine ihtiyaç duyulmuştur. Böylece Türk göçmen nüfusunun yoğun olduğu Avrupa ülkelerinde Türk Diyanet Vakıfları (TDV) kurulmuştur. Avrupa'da faaliyet yürüten ve ilgili devletlerin resmi mevzuatına göre kurulan sivil bir örgütlenme olarak TDV, Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) ile yarı-ilişkili vakıflar statüsündedir. Bu araştırma, Avrupa'da yaşayan Türk göçmenlerin dinî ve sosyo-kültürel hayatında TDV'nin etkisi, işlevsel rolü, yeri, önemini ve bunun Türk göçmenler açısından ne anlam ifade ettiğini sosyolojik olarak açıklamaya ve anlamlandırmaya girişmektedir. Araştırmada, anlayıcı (nitel) yöntem çerçevesinde dokümanlar üzerine yapılan dolaylı gözlem yoluyla elde edilen veriler/bulgular, anlamlandırılmaya ve analiz edilmeye çalışılmaktadır. Araştırmada, TDV'nin Avrupa'daki Türk göçmenlerin bireysel ve toplumsal hayatında din, eğitim, sosyal, kültürel, kimlik, dayanışma, bütünleşme vb. noktalarda önemli bir etkiye sahip olduğu ve çok boyutlu fonksiyonlar taşıdığı sonucuna varılmaktadır. Bu yönüyle TDV'nin Avrupa'daki Türk göçmenlerin toplumsal hayatında önemli bir yer tuttuğu görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, Dinî ve Sosyo-Kültürel Hayat, Türk Göçmenler, Avrupa, Türk Diyanet Vakıfları.

Atıf: Yamaç, Muhammed. "Avrupa'da Yaşayan Türklerin Dinî ve Sosyo-Kültürel Hayatında Türk Diyanet Vakıfları'nın Yeri ve Önemi", *Firat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25:2 (2020): 181-208.

* Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı, e-posta: yamacumuhammed@hotmail.com, Orcid: 0000-0003-2215-4492.

The Place and Importance of Turkish Religious Foundations in The Religious and Socio-Cultural Life of The Turks Living in Europe

Abstract

There was a mass migration movement from Turkey to Europe as temporary workers after 1960s. After some time, Turkish immigrants established a settled order in Europe for a number of reasons. Turkish immigrants had a serious cohesion problem with the European society because of differences in linguistic, religious, socio-cultural, etc. reasons in the first place. They started association activities as an auxiliary element to overcome this cohesion problem. With the increasing population of the Turkish migrants, similar cohesion problems in many regions or countries, and the differentiation in social and everyday requirements and problems, a non-governmental roof organization was needed. In this way, Turkish Religious Foundations (TRF) were established in European countries with a large Turkish immigrant population. As a civil organization in Europe and established in line with the official legislation of the relevant states, TRF has the status of semi-related foundations with the Directorate of Religious Affairs (DRA). This study intended to sociologically explain and understand the effects, functional roles, places, importance and meaning of TRF in religious and socio-cultural lives of Turkish immigrants living in Europe. In the present study, the data/findings obtained with indirect observation on documents in the framework of the explanatory (qualitative) method are tried to be understood and analyzed. It was concluded in the study that TRF has a significant effect on the individual and social lives of Turkish immigrants in Europe at points like religion, education, social, cultural, identity, solidarity, integration, etc. and carries multidimensional functions. In this way, it was seen that TRF holds an important place in the social life of Turkish immigrants in Europe.

Keywords: Religious Sociology, Religious and Socio-Cultural Life, Turkish Immigrants, Europe, Turkish Religious Foundations.

Araştırmanın Amacı, Konusu, Problemi, Yöntemi ve Sınırlılığı

Araştırma, TDV faaliyetlerinin Avrupa'daki Türk göçmenlerin toplumsal hayatındaki etkisini, yerini, önemini, anlamını ve işlevsel rolünü sosyolojik bir perspektifle analiz etmeyi amaçlamaktadır. Araştırma, özellikle sosyal bilimler alanında geniş ve önemli bir araştırma konusu olarak ortada durmaktadır. Esasen konuyla ilgili sosyal bilimler alanındaki genel literatüre bakıldığında, Türk göçmenleri farklı boyutlarıyla ele alan nitel birçok çalışmanın yapıldığı görülebilmektedir. Ancak yine de Türk göçmenlere yönelik farklı boyutlarıyla öne çıkan araştırmalara ihtiyaç olduğu da anlaşılmaktadır. Nitekim bu çalışma söz konusu ihtiyacın toplumsal (dinî ve sosyo-kültürel) yönüne ışık tutmaktadır. Araştırmada, Türkiye'den Avrupa'ya göç eden Türklerin dinî ve sosyo-kültürel

hayatında (dinî ve kültürel kimliğin korunmasında ve gündelik yaşamda) TDV'nin nasıl bir etkiye sahip olduğu ve bunun Türk göçmenler açısından ne anlam ifade ettiği temel problemi üzerinde durulmaktadır. Araştırmada, dokümanlar üzerine yapılan dolaylı gözlem tekniği yoluyla elde edilen veriler/bulgular, anlayıcı (nitel) bir yaklaşımla sosyolojik olarak anlamlandırılmaya çalışılmaktadır. Tabii burada nitel çalışmaların özünde var olan yorumlayıcı bakış açısı da ihmal edilmemiştir. Araştırmada ilk etapta araştırmanın konusuna doğrudan veya dolaylı olarak değinen kitap, makale, sempozyum bildirisi gibi dokümanlar taranmış, ilgili kısımlar tasnif edilmiş, veriler ve bulgular sistematize edilerek nesnel ve sosyolojik bir değerlendirmeye analiz edilmiş ve dolaylı gözlemlerle elde edilen bulgular üzerinden birtakım önerilerde bulunulmuştur. Araştırma, genel anlamda çok boyutlu yönere ve geniş bir kapsama sahip olması nedeniyle çerçevesi, Avrupa'da yaşayan Türk göçmenlere yönelik gerçekleştirilen TDV faaliyetleriyle sınırlandırılmıştır. Avrupa'da aktif olarak TDV çatısı altında faaliyet yürüten dinî, kültürel ve sosyal dernekler konunun sınırları dahilindedir.

Giriş

II. Dünya Savaşı sonrası ekonomi, sanayi ve endüstride bir atılım içine giren ve ekonomik kayıpları en aza indirmek ve gelişimini devam ettirmek isteyen Avrupa ülkeleri (Almanya, Avusturya, Belçika, Hollanda, Fransa, İsviçre, Danimarka, İsveç, İngiltere), demografik yapısı nedeniyle ülke dışından "misafir işçi programı" çerçevesinde komşu ve az gelişmiş ülkelere "geçici işçi" statüsünde işgücü alımına gereksinim duymuşlardır.¹ Bu kapsamda 1960'lı yılların başında Türkiye'den misafir işçi statüsünde Batı Avrupa ülkelerine kitlesel göçler başlamıştır. Türkiye'den Avrupa'ya yönelen gönüllü ve geçici işçi göçü, daha sonraki süreçte artarak genişlemiş ve yaklaşık altmış yıllık zaman zarfında genel anlamda vatandaşlık kazanımı, ikinci, üçüncü ve sonraki kuşak nesillerin oluşması, cenazelerin yaşanılan ülkelerde defin edilmesi ve ekonomi gibi hususlar dolayısıyla Türklerin Avrupa'ya kalıcı olarak yerleşmesiyle sonuçlanmıştır. Yabancı oldukları Avrupa'nın çeşitli ülke ve bölgelerine yerleşen Türkler,² sosyal, dinî, kültürel ve gündelik yaşamlarında birtakım sorun ve

¹ Rita Chin, *The Quest Worker Question in Postwar Germany*, Cambridge University Press, New York, 2007, s. 33.

² Araştırmada ifade edilen "Türk" kavramından, herhangi bir etnik veya mezhebî farklılık gözetmeksizin Türkiye kökenli olup Avrupa'da veya dünyanın farklı yerlerinde yaşayan ve kendisi veya atasının Türkiye Türkçesi konuşan kişiler kastedilmektedir.

zorluklarla³ karşılaşmaları üzerine bunları aşmak veya minimize etmek maksadıyla yardımcı bir unsur olarak bir yandan cami, cem evi ve dergâh merkezli dinî örgütlenmelerle diğer yandan ticari, sosyal, kültürel vb. örgütlenmelerle dernekleşme faaliyetlerine girişmişlerdir. Bu kapsamda sivil toplum dernekleri kurarak yabancısı oldukları topluma entegrasyonda (integration)⁴ ve toplumsal sorunların çözümünde örgütlenerek dayanışmayı ve yardımlaşmayı amaçlamışlardır. Ancak belli bir süre sora nüfusunun artması, toplumsal ve gündelik ihtiyaç ve sorunların farklılaşarak artmasıyla birlikte bir sivil çatı örgütlenmesine ihtiyaç duyulmuştur. Bu kapsamda Avrupa'nın çeşitli ülke veya bölgelerinde ilgili devletlerin resmi mevzuatına göre kurulan bir çatı sivil örgütlenmesi olarak TDV kurulmuştur.

TDV çatı örgütlenmesi, kendisine bağlı dinî, kültürel ve sosyal derneklerle beraber ortaya koyduğu çok yönlü hizmet anlayışı dolayısıyla Türk göçmenlerin toplumsal hayatında önemli bir yer tutmaktadır. TDV; din eğitimi ve din hizmetleri, İslâmî manevi rehberlik, dinler ve kültürler arası ilişkiler, kültürel faaliyetler, eğitim ve uyum, dayanışma, sosyal hizmet ve rehberlik, gençlik ve sportif faaliyetler, kadınlara yönelik faaliyetler, hayır hizmetleri, cenaze nakli ve cenaze yardımlaşma fonu, hac ve umre hizmetleri, halkla ilişkiler gibi konularda hizmet yürütmektedir. Ancak bu hizmetlerin sağlıklı bir şekilde hedef kitleye ulaştırılabilmesi, hedef kitle ile kurulan/kurulacak rasyonel bir diyalog ve iletişime bağlıdır. İşte TDV'ye bağlı olarak faaliyet yürüten dinî, sosyal ve kültürel dernek örgütlenmeleri ile buradaki camilerde görevlendirilen din görevlileri, söz konusu hedef kitleye hizmetin ulaştırılmasında ve hedef kitleyle karşılıklı diyalog ve iletişimin sağlanmasında en önemli iki saç ayağını oluşturmaktadır. Bu nedenle gerek bu dernek yapılanmalarının gerekse de din görevlilerin niteliği, kalitesi, verimliliği, yetkinliği, etkinliği, dinamikliği ve bu yönüyle ortaya

³ Geniş bilgi için bakınız: Abdulvahap Taştan, *Yurda Dönen İşçilerin Uyum Sorunları ve Din*, Laçın Yayınları, Kayseri, 2003, s. 82; Celaleddin Çelik, "Almanya'da Türkler: Sürekli Yabancılaşma, Kültürel Çatışma ve Din", *Milel ve Nihal İnan, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, cilt: 5, 2008, sayı: 3, s. 105-142; Kâzım Gültepe, "Almanya'daki Türkler ve Dertleri", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, 1997, sayı: 132, s. 30-38.

⁴ "Entegrasyon" sözcüğünün etimolojisiyle ilgili detaylı bilgi için bakınız: Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, çev. Osman Akinhay, Derya Kömürcü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999, s. 201; Ali Haksever, *Federal Almanya'da Göç ve Entegrasyon Politikaları*, T.C. Çalışma ve Sosyal Güvelik Bakanlığı Dış İlişkiler ve Yurtdışı İşçi Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Yurtdışı İşçi Hizmetleri Uzmanlık Tezi, Ankara, 2014, s. 20-24; Altan Alperen-Asuman Yaprak, "Almanya'da Türklerle Yönelik Uygulanan Entegrasyon Kursları Üzerine Bir Araştırma", *Uluslararası Türk Dünyası Turizm Araştırmaları Dergisi*, cilt: 4, 2019, sayı: 80-82.

koydukları hizmet perspektifi, hedef kitleyle iletişim ve diyalog kurulmasında ve hizmetin bu kitleye ulaştırılmasında son derece etkili olmaktadır.

TDV'nin Avrupa'da özellikle yeni kuşak gençliğe yönelik etkili ve verimli bir din hizmeti sunabilmesi, çağın gereksinimine uygun bir din hizmeti perspektifi geliştirmesini zorunlu kılmaktadır. Başka bir ifadeyle dernekler, gerek mekânsal olarak gerekse de yönetsel anlamda yeni kuşak gençliğe uygun bir şekilde yeniden yapılandırılması gerekmektedir. Ayrıca buralardaki camilerde görev yapan din görevlilerinin de genç kuşakla etkili ve verimli bir iletişim kurabilmesi için dil konusunda kendilerini geliştirmeleri elzemdir. Nitekim bugün Avrupa'daki 4. kuşak olan son nesil ve hatta 3. neslin, önceki kuşaklara oranla bir kısmının Türkçe'yi daha az kullandığı, bir kısmının ise Türkçe'yi hiç bilmediği bilinmektedir. Özellikle 3. ve 4. kuşak genç nesle hizmet götürürken bu durum dikkate alınmalıdır. Bu durumla birlikte bu kuşakların beklenti ve ihtiyaçlarını da dikkate alan etkili ve verimli bir din hizmetinin gerçekleştirilebilmesi için ülkelerin/bölgelerin şartlarına uygun ve güncel birtakım stratejiler, projeler ve programlar planlanması veya gerçekleştirilmesi, özellikle bu kuşakların dinî ve sosyo-kültürel hayatının açmazında/güçlüğünde etkili ve önemli bir rol oynayabilir. Zaten geçmişte yapılan saha araştırmaları da bu durumu doğrular niteliktedir. Örneğin 2011'de Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB)'nin yaz tatilinde Türkiye'ye gelen Türkler örneğinde yaptığı saha araştırmasında; "Sorunlarının Çözümünde Türkiye'den Beklentilerinin Önem Düzeyi" başlıklı verilere bakıldığında, ankete katılanların %73'ü buldukları ülkelerde din hizmetinin geliştirilmesinin çok önemli olduğunu, %22,1'nin önemli olduğunu, sadece %4,8'in önemsiz olduğunu ifade etmiştir.⁵ Anketten elde edilen verilere bakıldığında, katılımcıların %85,1'i din hizmetlerinin geliştirilmesinin önemli olduğunu ortaya koymaktadır.

Esasen din hizmetlerinin geliştirilmesinin yolu din görevlisinin geliştirilmesinden geçmektedir. Yani gerek dinî bilgiler ve dil noktasında gerekse de birçok yönden kültürlü ve birikimli olma, günün şartlarına göre proje veya hizmet üretebilme noktasında gerekli eğitimleri almış yetkin ve liyakatli din görevlilerine ihtiyaç olduğu açıktır. Nitekim özellikle yeni kuşak genç nesillere yönelik gerçekleştirilen din hizmetlerini muhatap kitleye ulaştırma noktasında sorunlar olduğundan bahsedilmişti. Bu sorunlardan belki de en önemlisi iletişim temelli dil problemidir. Nitekim 2015'de Almanya'da görev yapan din

⁵ Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB), *Avrupa'da Yaşayan Türkler -Yaz Tatili Döneminde Türkiye'ye Gelen Türkler Örneği-*, T.C. Başbakanlık Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, Ankara, 2011, s. 73.

görevlilerinin problemleri üzerine yapılan bir anket araştırmasında “yeteri kadar dil bilmemekten dolayı yeni kuşak gençler ile iletişim zorluğu yaşanmaktadır” sorusuna katılımcı din görevlilerinin %65,2’si katılıyorum, %24,8’si katılmıyorum cevabını vermiştir. DİB’in Avrupa veya yurtdışına görevlendireceği din görevlilerine yönelik gerçekleştirdiği/gerçekleştireceği dil kurslarının son derece önemli olduğunu, bu noktada DİB’e ve TDV’ye önemli görevler düştüğünü göstermektedir. DİB’in, 2019 ve 2020 yılı yurtdışı uzun dönem sınav müracaatı şartlarına dil kategorisi eklemesi, söz konusu ihtiyacın bir sonucudur.

1. DİB’in Yurt Dışı Teşkilatı, TDV ve DİTİB Örneği

DİB, genel idare içerisinde yer alan ve din işlerini yürütmekle görevli Cumhurbaşkanlığı’na bağlı Anayasal bir kurumdur. DİB’in kuruluş ve görevlerini açıklayan 633 sayılı kanunun⁶ 1. maddesine bakıldığında; DİB’in, “İslam dininin inançları, ibadet ve ahlak esasları ile ilgili işleri yürütmek, din konusunda toplumu aydınlatmak ve ibadet yerlerini yönetmek” şeklinde görev ve sorumlulukları olduğu anlaşılmaktadır. Yine aynı kanunun 2. maddesine bakıldığında ise; “başkanlık, merkez teşkilatı, taşra teşkilatı ve yurt dışı teşkilatından oluşur” denilmektedir. DİB göçmen Türklere yönelik hizmet verebilmek amacıyla ilk defa 25.05.1971 tarihli ve 7/2486 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile “Dış Hizmetler Müdürlüğü” kurulmuş ve günümüzde “Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü” ismiyle hizmetine devam etmektedir. 01.07. 2010 tarih ve 6002 sayılı kanunla DİB’e bağlı bir birim olarak kurulan Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü bünyesinde; Yurt Dışı Türkler Daire Başkanlığı, Avrasya Ülkeleri Daire Başkanlığı, Yurt Dışı Eğitim ve Rehberlik Daire Başkanlığı, Müslüman Ülke ve Topluluklar Daire Başkanlığı, Yurt Dışı Sosyal ve Kültürel İçerikli Din Hizmetleri Daire Başkanlığı bulunmaktadır. Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü’nün, “yurt dışındaki vatandaşlarımızın din hizmetleri ve din eğitimi ile ilgili işleri yürütmek, soydaş ve akraba toplulukları ile İslam dinine mensup diğer topluluklara bu konularda yardımcı olmak” gibi yaklaşık 47 maddelik görevi bulunmaktadır.⁷ Bu kapsamda DİB, 1971’den itibaren başlarda geçici statüde 1985’den itibaren daimi statüde başta Almanya ve daha sonraları Avrupa’nın çeşitli ülkelerine gönderdiği din görevlileri, din görevlilerinin resmi anlamda bağlı olduğu “Din Hizmetleri

⁶ 633 sayılı “Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun” maddeleri için bakınız: <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.633.pdf>, erişim: 07.06.2020.

⁷ Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü’nün 47 maddelik tüm görevleri için bakınız: Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), “Diyanet İşleri Başkanlığı 2019 Yılı Faaliyet Raporu”, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, 2020, s. 32-35.

Müşavirliği ve Ataşeliği”,⁸ DİB ile yarı-ilişki bir vakıf olarak TDV ve onun koordine ettiği dinî, sosyal ve kültürel derneklerle birlikte geniş bir görünüme sahiptir. Avrupa’da TDV’nin koordine ettiği bu derneklerin geçmişi 1920’lere dayanmaktadır.⁹ İlk başlarda “Mochee-Vereine” ismiyle oluşturulan bu dernekler¹⁰ sonraları TDV çatısıyla “şemsiye örgütlemeler” biçiminde eskiye nazaran daha kurumsal bir yapı kazanmıştır.¹¹ Özellikle 1980’li yıllardan sonra Almanya başta olmak üzere Avrupa’da dinî ve sosyo-kültürel örgütlenmeler çeşitlenerek artmıştır.¹²

Avrupa’da dinî konularda etkili bir hizmet ortaya koymak amacıyla ilgili ülkelerin kanun veya müktesebatına uygun olarak kurulan TDV şunlardır: Diyanet İşleri Türk İslam Birliği (DİTİB) (1984), Fransa Diyanet İşleri Türk İslam Birliği (FDİTİB) (1986), Avusturya Türk-İslam Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Birliği (ATİB) (1990), İngiltere Türk Diyanet Vakfı (İTDV) (2001), Hollanda Diyanet Vakfı (HDV) (1982), Belçika Türk-İslam Diyanet Vakfı (BTİDV) (1982), İsviçre Türk Diyanet Vakfı (İTDV) (1985), Danimarka Türk Diyanet Vakfı (DTDV) (1985), Norveç Diyanet Vakfı (NDV) (2012), İsveç Diyanet Vakfı (İDV) (1984). Ayrıca FDİTİB’e bağlı olan Paris DİTİB (2013), Lyon DİTİB (1995), Strasbourg DİTİB (1997) ve Bordeaux DİTİB (2018) şubeleri bulunmaktadır. Ayrıca TDV’nin koordine ettiği; Türk İslâm Kültür Derneği, Türk Kültür Derneği, Türk Kültür ve Sosyal Derneği, Türk Kültür ve Dayanışma Derneği, Türk İslam Cemaati, Türk İşçileri Yardımlaşma Derneği, Türk İşçileri Yardımlaşma ve Kültür Derneği, Türk İşçileri Cami Yaptırma ve Yaşatma Derneği, İslâm Kültür Derneği, Diyanet Kültür Derneği gibi isimlendirmelerle¹³ dinî, sosyal ve kültürel dernekler bulunmaktadır.

⁸ Din Hizmetleri Müşavir ve Ataşeliğinin görevleri için bakınız: Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), “2020 Yılı Performans Programı”, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, 2020, s. 16-17.

⁹ Cengiz Kanık, “Almanya Doğumlu Türkiye Gençliğinde Dini Tutum ve Davranışlar”, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 2016, s. 65.

¹⁰ Faruk Şen-Sedef Koray, *Türkiye’den Avrupa Topluluğu’na Göç Hareketleri*, Önel Yayınevi, Köln, 1993, s. 130.

¹¹ İsmail Güllü, “Gençlik Dindarlığı: Almanya’daki III. Kuşak Türk Gençleri Örneği”, *Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi*, ed. Ünver Günay-Celaeddin Çelik, Karahan Kitabevi, Adana, 2006, s. 364.

¹² Kanık, “Almanya Doğumlu Türkiye Gençliğinde Dini Tutum ve Davranışlar”, s. 65.

¹³ Dernek isimlendirmelerle ilgili ayrıntılı bilgi için bakınız;

<https://www.ditib.de/default.php?id=13&lang=en>, erişim: 10.11.2020;

<https://diyanet.ch/dernekler/>, erişim: 10.11.2020; <https://www.ditibparis.fr/derneklerimiz-1/>,

erişim: 10.11.2020;

<https://www.ditiblyon.fr/iletisim-contact/derneklerimiz/>, erişim: 10.11.2020;

<https://www.ditibstrasbourg.fr/dernek/>, erişim: 10.11.2020; <https://ditibbordeaux.fr/iletisim-contact/dernekler/>, erişim: 10.11.2020; <http://www.danimarkatdv.org/inc.php?p=camiiler>, erişim:

10.11.2020; <https://www.diyanet.be/Kurumsal/Camiler-ve-Dernekler>, erişim: 10.11.2020;

<http://www.diyanet.no/inc.php?p=camiiler>, erişim: 10.11.2020;

TDV ve Avrupa'da koordine ettiği derneklerde (birtakım farklılıklar olsa da) genel anlamda dinî, sosyal ve kültürel eğitim ve faaliyet/etkinlikler açısından benzer hizmetler gerçekleştirildiği gözlemlenebilmektedir. Bu nedenle ayrı ayrı bütün ülkelerin TDV faaliyetini ele almak yerine Almanya'daki DİTİB örneğinde genel bir çerçeve çizilecektir. DİTİB, TDV'nin Avrupa'da en öne çıkan ve en çok görünen yüzü olması, ilk örnek olması (diğer ülkelerdeki vakıf veya kuruluşlara da öncülük etmesi) dolayısıyla örnek teşkil etmektedir. TDV'nin Avrupa teşkilatı içerisindeki Almanya DİTİB yapılanması, gerek hizmet sunduğu Türk göçmen sayısı ve koordine ettiği dernek sayısı bakımından gerekse de en bilinen örnek olması dolayısıyla zikredilmeye değerdir. Almanya'da İslâmî hizmetler bağlamında en örgütlü (en disiplinli ve en organize olanı) ve en çok rağbet gören bir sivil toplum çatı kuruluşu olarak DİTİB,¹⁴ 5 Temmuz 1984'te Almanya/Köln'de 135 dernekle kurulmasından bu yana yaklaşık 1000'e yakın derneği koordine etmektedir.¹⁵

DİTİB, "Müslümanlara ibadet edebileceği yer ve imkânların oluşturulması, uyum ile ilgili proje ve aktivitelerin sunulması, sosyal ve kültürel alanlarda çalışmaların yapılması, semavî dinlerin diğer temsilcilerine karşı açık ve dostane ilişkilerin her alanda devam ettirilmesi"¹⁶ şeklinde bir misyona sahiptir. DİTİB, misyonu ve vizyonu çerçevesinde birçok alanda çok boyutlu bir hizmet perspektifine sahiptir. Bu anlamda DİTİB'in gençlere yönelik faaliyetleri ve radikalizm, terörizm, İslamofobia gibi İslam karşıtı yaklaşımlar noktasındaki tavrı öne çıkartılabilir. DİTİB, Türk gençlerinin radikal yapılanmalara yönelim veya katılımının en aza indirilmesinde hem önemli bir alternatif, hem de işlevsel bir boyut taşımaktadır.¹⁷ Nitekim bir ideolojik yapı içermeyen, şiddete ve ayrımcılığa karşı olan bir anlayışa sahip olan DİTİB¹⁸ organizesinde İslam'ın terörizme ve radikalizme karşı olduğu perspektifinin anlatıldığı eğitici sohbet, konferans, panel ve derslerle başta yeni kuşak nesil olmak üzere Türk göçmenlere önemli bir bilinç kazandırma imkânına ve yetkisine sahiptir. Bu doğrultuda ortaya konabilecek bir vizyon, günümüz Avrupa'sında Türk ve Müslümanların çeşitli

<http://diyanet.se/inc.php?p=camiiler>, erişim: 10.11.2020; <https://www.diyanet.org.uk/dernekler/>, erişim: 10.11.2020.

¹⁴ Yasin Aktay, "Almanya ve AB Bağlamında Aleviler, Türkler ve Diyanet", *tezkire, düşünce, siyaset, sosyal bilim dergisi*, 2004, sayı: 40, s. 25-27.

¹⁵ <https://www.ditib.de/default1.php?id=5&sid=8&lang=en>, erişim: 12.11.2020.

¹⁶ <https://www.ditib.de/default.php?id=5&lang=en>, erişim: 18.06.2020.

¹⁷ İsmail Güllü, "Almanya'daki III. Kuşak Türk Gençlerinin Dini Tutum ve Davranışları -Köln Örneği-", Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2003, s. 38.

¹⁸ Erkan Perşembe, "Almanya'da Türklere Ait Dinî Kuruluşlar", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: 8, 1996, sayı: 8, s. 165.

nitelemelere maruz kalmasının önüne geçilmesinde ve buna benzer birçok boyutta etkili olabilir.

Burada yeri gelmişken DİTİB'in Avrupa'da gerçekleştirdiği çok yönlü birtakım faaliyet veya etkinliklerine değinmek gerekmektedir. Bu kapsamda Türk ve Müslüman göçmenlere yönelik dinî ve milli kimliğin korunmasıyla ilgili birtakım faaliyet veya çalışmaların yapıldığı, din görevlileri vasıtasıyla Kur'an ve din bilgisi derslerinin verildiği, çeşitli dinî ve sosyal içerikli yarışmalar düzenlediği, burs yardımı yapıldığı ve gezi etkinliklerinin yanı sıra çeşitli alanlarda özel yetenek ve sanat kursları da dâhil birçok kurs hizmeti verildiği söylenebilir.¹⁹ Çalışmalarını farklı yaş gruplarını ihmal etmeden daha çok genç kesim noktasında yoğunlaştıran DİTİB, bünyesindeki dinî, kültürel ve sosyal derneklerle birlikte spor ve gençlik kulüplerine yer vermekte ve bu derneklere kayıtlı binlerce gencin dinî, sosyal ve kültürel gelişimlerine farklı program veya projelerle katkı sağlamaktadır.²⁰ Bu çerçevede gerçekleştirdiği birçok faaliyet/aktiviteyle²¹ Türk göçmenlerin dinî ve sosyo-kültürel gelişimine önemli katkı sağlamaktadır. Bu kapsamda Türk göçmenlere yönelik desteklenen ve koordine edilen önemli hizmetlerden birisi de 2006'da başlatılan Uluslararası İlahiyat Programı (UİP)'tir. Göçmen Türklerin dinî, sosyal ve kültürel gelişimlerine katkıda bulunmayı amaçlayan UİP, birçok ülkeden lise öğrenimini tamamlayan yüzlerce öğrenciyi İstanbul, Ankara, Marmara, Uludağ, Necmettin Erbakan ve 29 Mayıs Üniversiteleri bünyesinde İlahiyat Fakülteleri'nde lisans düzeyinde öğrenim görmelerini hedeflemektedir.²² Bu hedef doğrultusunda yurt dışına yönelik din hizmetlerinin artık, yetişmiş nitelikli bireylerle daha kalıcı ve verimli olacağı beklenmektedir.

Almanya'da gerek dinî, sosyal ve kültürel derneklerin gerekse de buralarda görev yapan din görevlilerinin koordinesini yürüten DİTİB, özellikle buralardaki Türk göçmenlere yönelik gerçekleştirdiği dinî, sosyal, eğitsel, sanatsal, sportif ve kültürel faaliyet/etkinlikler dolayısıyla dikkate değer bir etkiye ve öneme sahiptir. DİTİB, gerçekleştirdiği cami merkezli din ve sosyo-kültürel eğitim modelinde özellikle yeni genç kuşağın dinsel ve kültürel asimilasyon yaşamamasında etkili olabilmektedir. Nitekim çok kültürlü-dinli (heterojen) bir toplumda hayat tecrübesi kazanmış Almanya doğumlu III. Türk neslin dinî

¹⁹ Kanık, "Almanya Doğumlu Türkiye Gençliğinde Dini Tutum ve Davranışlar", s. 70.

²⁰ Kanık, "Almanya Doğumlu Türkiye Gençliğinde Dini Tutum ve Davranışlar", s. 70.

²¹ Söz konusu faaliyetler için bakınız: Hasan Yerkanan, "Eğitim ve Din Hizmetleri Bağlamında Almanya Diyanet İşleri Türk İslam Birliği", Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 2011, s. 43-58.

²² Kanık, "Almanya Doğumlu Türkiye Gençliğinde Dini Tutum ve Davranışlar", s. 70.

değerleri bir kimlik referansı olarak benimsedikleri bir araştırmada ortaya konulmaktadır.²³

2. Avrupa’da Yaşayan Türklerin Dinî ve Sosyo-Kültürel Hayatında TDV’nin Yeri ve Önemi

1970-80’li yıllardan itibaren Avrupa’da kalıcı olarak yaşamaya başlayan Türkler, sosyalleşmenin zorunlu bir sonucu olarak Avrupa toplumuyla sosyo-kültürel bir etkileşim içerisine girmeye başlamışlardır. Kültürler arası bu etkileşim, birtakım gelişmeleri de beraberinde getirmiştir. Türklerin söz konusu kültürel etkileşimde öz kültürlerine uygun olmayan eğilimler gösterdikleri, çok kültürlü ve baskın bir toplumda yaşamaları dolayısıyla dinî ve kültürel kimliğin baskın yabancı kültür karşısında kaybolmasından (erimesinden) endişe duydukları, yabancı topluma uyum (entegrasyon) konusunda birtakım iletişim ve adaptasyon sorunu yaşadıkları, özellikle dinî tutum ve davranışlar bağlamında bir kafa karışıklığı ve bunalım yaşadıkları bilinmektedir. Avrupa toplumu içinde dinî, sosyo-kültürel, dilsel, ekonomik vb. birtakım zorluklarla karşılaşan Türk göçmenler, korumacı bir tavır içerisine girmek durumunda kalmışlardır. Başka bir ifadeyle Avrupa toplumunda –önceleri daha yoğun olmakla birlikte şimdilerde hâlâ devam eden- Türk ve Müslüman göçmenlere karşı ortaya çıkan tavırlar (yabancı düşmanlığı İslamofobia, ırkçılık ve İslam karşıtlığı), Türklerin entegrasyonunu ve sosyo-kültürel bütünleşmesini sekteye uğratmakta, bu da üzerlerinde manevî bir baskıya yol açarak korumacı bir perspektifle kendi kültürel ve dinî yapılarını öncelemelerine neden olmaktadır.²⁴

Esasen İslâm karşıtı yaklaşımlar sadece Türk göçmenlerin ve Müslümanların sorunu değil, genel anlamda, bugün içinde bulunduğumuz küresel dünyanın küresel bir sorunu olarak durmaktadır. Nitekim İslâm’a karşı öne çıkartılmak istenen radikal, ırkçı ve İslamofobik hareketler, bir insanlık sorunu olarak dünyanın birçok yerinde ortaya çıkması muhtemeldir. Ancak son zamanlarda daha çok Avrupa’da artan bir eğilim göstermektedir. Diğer bir ifadeyle bu günlerde Avrupa ülkelerinde birtakım ırkçı ve radikal çevrelerde görülen İslamofobik tavırların giderek daha fazla belirginleştiği (İslâm’ın terörizmle aynı çerçevede ele alınması) söylenebilir. Diğer taraftan İslâm dininin Avrupa norm ve toplumuna uygun bir İslâm perspektifinin, yani “Avrupa İslâm”ı

²³ Güllü, “Almanya’daki III. Kuşak Türk Gençlerinin Dini Tutum ve Davranışları -Köln Örneği-”, s. 182.

²⁴ Perşembe, “Almanya’da Türklere Ait Dinî Kuruluşlar”, s. 158-159.

(Euro-İslâm)²⁵ söylemlerinin canlılığını koruduğu ve Avrupaî çevrelerde her fırsatta dillendirilmeye çalışıldığı birtakım tutumlar veya davranışlar görülebilmektedir. Esasen Avrupa İslâm'ı düşüncesi, Avrupa'daki üniversitelerin birçoğunun teoloji ve İslam teolojisi bölümlerinde/kürsülerinde akademik mecralarda bir fikir olarak daima canlılığını korumaktadır.

Böylesi bir süreçte TDV'nin ve paydaşlarının Avrupa'da yürüttüğü hizmetler daha fazla önem kazanmaktadır. Diğer bir ifadeyle, DİB'in ve TDV'nin Avrupa teşkilatının varlığı ve sürekliliği, Avrupa'da yaşayan Müslüman ve Türk göçmenlerin toplumsal/dinsel hayatlarını sağlıklı bir şekilde idame ettirme noktasında elzem görünmektedir. Nitekim Almanya başta olmak üzere Türkiye'den Avrupa'ya göçlerin başladığı 1960'lardan DİB ve TDV'nin Avrupa teşkilatının kurumsallaştığı 1980'lere kadar burada Avrupa'da yaşayan Türkler, dinî hayat noktasında birçok problem yaşamış, bu süreçte bir anlamda (kısmen de olsa) İslâm'dan kopuk bir yaşam geçirmek durumunda kalmışlardır. Bu süreçte yetişen nesiller de Avrupa'nın toplumsal hayatında dinsel anlamda kendisi için bir çıkış yolu bulmakta zorlanmış ve aynı zamanda Avrupa toplumu içinde İslâmî ve Türk kimliğin tanınmasında veya dinsel, sosyal ve kültürel anlamda kendini ifade etmede oldukça zor süreçler yaşamıştır. Türkiye'den Avrupa'ya göç eden birinci ve ikinci nesil bireylerin genel anlamda böylesi bir karmaşık ve problematik bir toplumsal/dinsel/kültürel yaşama sahip olduğu söylenebilir. Ancak özellikle TDV'nin 1980'lerde Avrupa'da örgütlenmesiyle birlikte mevcut durum tersine dönerek bir meşrûiyet elde edilmiş ve daha sonraki nesillerde önemli ve kalıcı dinî ve sosyo-kültürel gelişmeler, iyileşmeler ve düzenlemeler görülmeye başlanmıştır. Bu tarihten sonra Avrupa genelinde görülen Türk toplulukların örgütlenme ve dernekleşme faaliyetleri, özellikle sonraki Türk nesillerin sosyal, kültürel ve dinî hayatında önemli toplumsal faydalar sağlamış görünmektedir.²⁶ Bu örgüt veya derneklerin, Avrupa'da etkili olan radikalleşme karşısında bir anlamda "emniyet sibobu" fonksiyonu görmesi²⁷ bu faydalardan biridir. Bu gelişmelerle birlikte Avrupa'da yaşayan Türkler artık, verimli bir dinî ve sosyo-kültürel hayat formuna erişerek, ileriki zamanlarda yeni yetişecek genç nesillere ne gibi dinsel, sosyal, kültürel ve eğitsel programlar/projeler uygulanabileceğiyle ilgili tasavvurlar geliştirmeye başlamış görünmektedir.

²⁵ "Euro İslâm" tanımlaması için bakınız: Bassam Tibi, *Der Islam und Deutschland – Muslime in Deutschland*, Deutsche, Verlags-Anstalt DVA, Stuttgart, 2000, 2. Basım, s. 340-349.

²⁶ Kanık, "Almanya Doğumlu Türkiye Gençliğinde Dini Tutum ve Davranışlar", s. 51.

²⁷ Zeliha Eliaçık, *Almanya'da Camilerin Finansmanı ve Cami Vergisi Tartışmaları*, SETA Yayınları, İstanbul, 2019, s. 15.

Söz konusu yeni sürecin, Türk göçmenlerin sosyalizasyonunu ve entegrasyonunu (toplumsal uzlaşmayı) etkilediği söylenebilir. Çünkü entegrasyon, hem göçmen hem de ev sahibi toplumun karşılıklı olarak sergilediği tavır ve sosyal bağlantılarla ilintili olarak gelişen bir olgudur.²⁸ Bu gerçekliğin dikkate alınmaması veya ihmal edilmesi dolayısıyla toplumda farklı göçmen kültürlerin uyuşmazlığı ve hatta çatışması meydana gelebilmektedir. Avrupa kültürüyle devamlı bir etkileşim içinde olan Türk göçmenler, kültürel farklılıklardan dolayı yaşadıkları toplumun baskın kültür, değer ve normlarına adapte olmada sorunlar yaşamasına bağlı olarak kimliğini oluşturan dinsel, toplumsal ve kültürel değerlerini kaybetmeyle karşı karşıya kalabilmekte ve öz değerlerine karşı bir yabancılaşma eğilimi gösterebilmektedir. Bu da bir tür anomiyi işaret etmektedir. Bunun yanında Türk göçmenlerin din, kültür, adet, gelenek-görenek, ahlak ve değerlerinin, içerisinde buldukları Avrupa'nın seküler değer ve kültürüyle uyum sağlamada ortaya çıkan ahlâkî yozlaşma gibi manevî sorunların²⁹ yanı sıra yeni yetişen nesillerde kimlik ve aidiyet problemleri³⁰ ve ebeveynleriyle kuşaklar arası gerilim/bunalımlar baş göstermiştir.³¹ Bunun bir sonucu olarak, bazı Türk gençlerin marjinal ve radikal gruplara katılımı dahi mümkün hale gelebilmiştir.³² Buna ek olarak, Avrupa'nın seküler hayatında İslam'ın haram kıldığı birçok faaliyete kolayca ulaşılabilmesi, bunların özendirilmesi ve teşvik edilir olması özellikle gençlerin manevî/dinî hayatında olumsuz birtakım izler bırakmıştır.³³

Bu ve benzeri nedenler dolayısıyla Türk göçmen topluluklar, geleneksel, sosyal, kültürel, milli ve dinî yapılarını korumak, sürdürmek ve daha kolektif bir görünüm kazanmak amacıyla birlikte vakit geçirebilecekleri, toplanabilecekleri ve

²⁸ Mustafa Koç, "Diasporik Yaşamın Psiko-Anatomisi – V: Müslüman-Türk Göçmenlerin Yalnızlık-Asimilasyon-Entegrasyon Biçimlenmeleri Üzerine Nitel Bir Araştırma", *Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: 4, 2018, sayı: 1, s. 65.

²⁹ Yusuf Adıgüzel, "Kimliğin Korunmasında ve Üretilmesinde Türk Derneklerinin Rolü Almanya/Köln Örneği", *Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Sakarya, 2004*, s. 1.

³⁰ Almanya örneği için bakınız: Erkan Perşembe, *Almanya'da Türk Kimliği Din ve Entegrasyon*, Araştırma Yayınları, Ankara, 2005, s. 81.

³¹ H. Musa Taşdelen, "Avrupa'da Yeni Kuşak Türk Gençliği", *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, cilt: 3, 2001, sayı: 1-2, s. 23; Kadir Turan, *Almanya'da Türk Olmak*, Sümer Kitabevi, İstanbul, 1992, s. 131-134; Güllü, "Almanya'daki III. Kuşak Türk Gençlerinin Dini Tutum ve Davranışları-Köln Örneği-", s. 186.

³² Ramazan Günlü, "Hegemonya ve Siyasal Öğrenme, Almanya'daki Türkiyeli Genç Yetişkin ve Yetişkin Topluluk Üzerine Bir İnceleme", Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 2000, s. 112; Çelik, "Almanya'da Türkler: Sürekli Yabancılaşma, Kültürel Çatışma ve Din", s. 113-114.

³³ Zeki Arslantürk, "Dindarlığın Bağımsız Değişkenleri", *Dindarlık Olgusu (Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri)*, ed. Hayati Hökelekli, KURAV Yayınları, Bursa, 2006, s. 255.

sosyal, kültürel ve dinî faaliyette bulunabilecekleri birtakım küçük mekânları kiralama veya satın alma suretiyle dernekler bünyesinde mescit veya camiler açmaya başlamışlardır. İlk başlarda Türk nüfusun daha fazla olduğu Almanya’da, daha sonraları Avrupa’nın çeşitli ülke veya bölgelerinde küçük yapıları mescit veya camilerin de içinde yer aldığı dernek yapıları, sonraki süreçte toplumsal hayattaki ihtiyaçların farklılaşmasıyla birlikte içinde dinî, sosyal, kültürel, eğitsel, sportif ve ticari birçok faaliyetin gerçekleştirilebileceği işlevsel bir toplumsal kompleks (kampüs) yapıları ve sivil örgütsel merkezlere dönüştürülmeye başlanmıştır.

Söz konusu kompleksler, genel olarak, cami veya mescit, Kur’an kursu, market, berber, (bilardo, masa tenisi vb.) spor alanları veya spor kulübü, çeşitli eğitim veya etkinliklere yönelik derslikler, dernek lokalleri, kitabevi, kütüphane, konferans, sergi ve yarışma salonu, çay ocağı, alışveriş merkezi vb. birçok farklı amacın gerçekleştirilebildiği çok boyutlu işlevsel toplumsal yaşam alanlarıyla dikkat çekmektedir. Dernek kompleksleri böylece dinî, sosyo-kültürel ve ekonomik mekân hüviyetine kavuşmuştur.³⁴ Bu işlevsel kompleksler, dinî ve sosyo-kültürel faaliyetler/aktivitelerin yanında kimlik ve aidiyet bilinci gereksinimini karşılamaya yönelik fonksiyonuyla da dikkat çekmektedir.³⁵ Bunun yanında buralarda öğrenciler için etütler, genel konferanslar, Ramazan’da iftar programları düzenlenebilmektedir.³⁶ Bu mekânlar, işsiz genç nesillere yönelik danışmanlık hizmetleri, geliştirici ve eğitici kurslar, dinî eserlerin okunup tartışıldığı okuma grupları, bayanlara yönelik el işi, dikiş-nakış, açıcılık vb. faaliyetlere imkân vermektedir.³⁷ Bu bakımdan Türk göçmenlerin gereksinim duydukları birçok toplumsal ihtiyacın karşılandığı dernek kompleksleri, dinî, sosyal ve kültürel hayat için vazgeçilmez bir unsur ihtiva etmektedir. Görüldüğü gibi, Avrupa’da TDV’nin koordine ettiği dinî, sosyal ve kültürel dernekler, dinî ibadet ve eğitimin yanı sıra birçok sosyal ve kültürel işleviyle dikkat çekmekte ve bu alanlar, buralarda yaşayan Türk topluluklarınınca önemli bir toplumsallaşma merkezi haline dönüştürülmüş görünmektedir. Bütün bunlar, TDV ve bağlı derneklerin, dinî, sosyal, kültürel ve milli değerlerin taşıyıcısı ve aktarıcısı konumunda olduğunun göstergesidir. Bu nedenle söz konusu dernek kompleksleri, çok boyutlu ve işlevsel toplumsal yaşam merkezi-okulu ve

³⁴ Güllü, “Gençlik Dindarlığı: Almanya’daki III. Kuşak Türk Gençleri Örneği”, s. 363; Çelik, “Almanya’da Türkler: Sürekli Yabancılaşma, Kültürel Çatışma ve Din”, s. 136.

³⁵ Çelik, “Almanya’da Türkler: Sürekli Yabancılaşma, Kültürel Çatışma ve Din”, s. 115.

³⁶ Birsen Şahin, *Almanya’daki Türkler Misafir İşçilikten Ulusötesi (Transnasyonel) Bağların Oluşumuna Geçiş Süreci*, Phoenix Yayınları, Ankara, 2010, s. 247.

³⁷ Martin Van Bruinessen, “Batı Avrupa’da İslami Bilgi Üretimi, Disiplin, Yetki ve Kişisel Arayış”, *Avrupa’da Müslüman Özenin Üretimi*, der. Martin Van Bruinessen-Stefano Allievi, çev. Attıla Tuygan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 28.

kapsadığı geniş toplumsal alanlarıyla birlikte birer küçük Müslüman Türk yurdu görüntüsü vermektedir.

Yukarıdaki bilgiler ışığında, Avrupa'da TDV'ye bağlı dernek yapılanmalarının farklı ve çok boyutlu teolojik, sosyo-kültürel ve psikolojik birçok toplumsal fonksiyon barındırdığı söylenebilir. Bunun gibi Türk göçmenler için buldukları yerde toplumsal tecrit, yalnızlık ve yabancılik kaynaklı sorunların aşılmasında toplumsal işlevlere de sahiptir.³⁸ Söz konusu dernek kompleksleri, manevî arınmanın yanında aynı zamanda birer ruhsal/psikolojik terapi mekânlarıdır. Buralarda birtakım bireysel veya toplumsal problem, anlaşmazlık ve açmazların konuşulup din görevlileri, dernek üyeleri veya cemaatçe çözüme kavuşturulması, sıkıntı, dert, endişe ve kaygıların paylaşılarak son bulması gibi ruhsal terapi ortam veya imkânı sağlanmaktadır. Bu sayede Türk göçmenlerin manevî ve ruhsal gelişimine önemli destek/katkı sağlanmaktadır. Böylece Türk göçmenler, gerek toplumsal gerekse de manevî, kültürel, eğitsel, psikolojik vb. sorunları, çok boyutlu ve işlevsel bir sivil dernek örgütlenmeleriyle aşabileceklerini düşünmüşlerdir. Söz konusu öğeleri bir araya getiren ve toplumsal dayanışma, bütünleşme ve yardımlaşma özellikleriyle öne çıkan dinî ve sosyo-kültürel dernek örgütlenmeleri, din, kimlik ve kültür başta olmak üzere toplumsal alanlarda ortaya çıkan veya çıkabilecek birtakım sorunlara çözüm aramada önemli bir merkez olarak dinamik bir görünüm kazanmıştır. Bu nedenler dolayısıyla ihtiyaca binaen kurulan sivil dernek örgütlenmeleri, belli bir zaman sonra TDV çatı veya şemsiye örgütlenmeler olarak yapılandırılmıştır. İşte bu noktada TDV çatı örgütlenmesinin toplumsal alanlardaki (dinî ve sosyo-kültürel hayatta) yeri ve önemi dikkate değer bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Avrupa'daki Türk göçmenlerin toplumsal hayatında TDV'nin dernek bünyelerindeki camilerde görev yapan din görevlileri vasıtasıyla yürüttüğü veya koordine ettiği din eğitimi, salt dinî hayat boyutuyla değil, aynı zamanda sosyo-kültürel hayat açısından da işlevsel bir görünüme sahiptir. Bu nedendir ki, Avrupa'da yaşayan Türk ailelerin dindarlık düzeyleri fark etmeksizin hemen hepsi çocuklarının din eğitimi almasını önemli görmektedir.³⁹ Bunun yanında Türk göçmenlere yönelik yapılan araştırmalarda dinin, Türk göçmenlerin toplumsal

³⁸ Özcan Güngör, "Amerika'da Türkler ve Türklerin Dini Kurumsallaşmaları Açısından Camiler", *EKEV Akademi Dergisi*, cilt: 15, 2011, sayı: 47, s. 95.

³⁹ Kanık, "Almanya Doğumlu Türkiye Gençliğinde Dini Tutum ve Davranışlar", s. 63.

hayatında gün geçtikçe daha fazla önem kazandığını ortaya koymaktadır.⁴⁰ Çünkü Türkler için din (İslâm), salt inançsal bir boyut taşımaz. Onlar için din, aynı zamanda kimlik ve kültürün vazgeçilmez bir unsuru ve önemli bir taşıyıcısıdır. Nitekim din, toplumsal ve bireysel kimlik teşekkülünde ve bunun sürdürülmesinde medeniyet, kültür ve gelecek inşası açısından önemli rol oynayan faktörlerden biridir. Bu açıdan bakıldığında din, kültürel bir unsur ihtiva etmesinin yanında bir de toplumsal ve gündelik hayatın önemli bir fenomenidir. Ayrıca Türk milletini oluşturan unsurlar arasında din, belki de ilk sırada gelmektedir. Bu yönüyle İslâm, Türk kimliğinin tanımındaki en önemli unsurlardan biridir. Bu nedendir ki, Türkiye’de, Avrupa’da ve dünyanın farklı bölgelerinde yaşayan Türklerin sosyal, siyasi, kültürel, ekonomik vb. tüm toplumsal alanlarında dinin etkisi kolaylıkla gözlemlenebilmekte ve bu açıdan din, Türk göçmenlerin toplumsal ilişkilerinde çok boyutlu anlamlar ihtiva etmektedir. Bu nokta din, Türk göçmenlerin kimlik ve mevcudiyetini anlamlandırmada ve toplumsal alanlarla ilişkisinde meşrûyet ve dayanışma gereksinimini karşılayacak bir iletişim dili oluşturmasını mümkün kılmaktadır.⁴¹ Din, Türk göçmenlerin alışmaya çalıştıkları Avrupa’nın seküler dinî ve sosyo-kültürel hayatında yeni manalar kazanabilmekte ve bu yönüyle farklı boyutlar taşımaktadır.⁴² Bu çerçevede dinî örgütlenmelerin, Türklerin laik/seküler Batı toplumuna entegre olmasında bir sığınak ve dayanışma ortamı sağladığı söylenebilir. Başka bir ifadeyle dinî örgütlenmelerin, çok kültürlü-dinli Avrupa toplumu ile azınlık toplulukları arasında bir tampon görevi icra ettiği söylenebilir.⁴³ Diğer taraftan genel olarak din ve özel olarak Türk camileri, dinî, milli ve kültürel değer ve kimliğin korunması ve yeni kuşak genç nesillere aktarılmasında ciddi katkı sunmakta; çok kültürlü-dinli ve egemen toplum içinde toplumsal hayatını sürdürmesine olanak sağlamakta ve bu yönüyle Türklerin toplumsal hayat alanlarına olumlu yansımaları olmaktadır. Türk göçmenler bağlamında yapılan bir nitel araştırmada katılımcıların gündelik yaşamda karşılaştıkları sorunlarla baş etme noktasında buldukları bölgede cami ve din

⁴⁰ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Sefer Yavuz, “Göç, Entegrasyon ve Din: Avrupa’da Yaşayan Türkler Bağlamında Bir Değerlendirme”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, cilt: 6, 2013, sayı: 26, s. 621.

⁴¹ Çelik, “Almanya’da Türkler: Sürekli Yabancılaşma, Kültürel Çatışma ve Din”, s. 131.

⁴² Çelik, “Almanya’da Türkler: Sürekli Yabancılaşma, Kültürel Çatışma ve Din”, s. 132.

⁴³ Abdolvahap Taştan, *Değişim Sürecinde Kimlik ve Din: Kayseri’den Yurtdışına İşçi Göçü Olayının Kültürel Boyutu*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Kayseri, 1996, s. 16.

görevlisinden ciddi anlamda dinî ve sosyal destek aldıklarını belirtmişlerdir.⁴⁴ Bu da Türk göçmenlerin cami merkezli bir toplumsal/dinî hayat perspektifine sahip olmasının nedenlerinden birini oluşturmaktadır.

Denilebilir ki Müslüman ve Türk toplumun kimlik kodunun nadide örnekliliğini simgeleyen camiler, ibadethane olmasının yanında Müslüman ve Türk toplumunun dinî, sosyo-kültürel ve toplumsal belleğinin teşekkülünde önemli rol oynamaktadır. Bu nedenle cami odaklı yaşam tasavvuru, İslâm'ın ilk döneminden itibaren, yani hicretten hemen sonra 622'de Medine'de inşa edilen Küba mescidiyle başlamış ve sonraki süreçte Türk-İslam kültür ve medeniyeti için vazgeçil(e)mez bir anlam ihtiva etmiştir. Tarihteki Türk devletlerinin hemen hepsinde bu anlayışın farklı toplumsal ve kurumsal yansımaları görülebilmektedir. Örneğin Türk tarihinde, kentin en merkezi yerlerine cami inşa edilmesi, söz konusu anlayışın bir yansımasıdır. Türkler genel olarak din, özel olarak da cami ile kurdukları bağı, göç ettikleri bölgelere taşımışlardır. Bu bağlamda cami-medeniyet, cami-toplum ve cami-hayat özdeşliğini yansıtan İslam-toplum tasavvurunu mümkün kılacak ortamları Avrupa özelinde de oluşturmayı ihmal etmemişlerdir. Bu noktada Türk göçmenlerin, dinsel, kültürel ve toplumsal hayatın sürdürül(ebil)mesi, dayanışma ve birlik-beraberliğin sağlanabilmesi, sosyalleşme ve kültürleşme için bu anlayışı bir gereklilik olarak gördükleri anlaşılmaktadır. Diğer taraftan camiler, Türk-Müslüman kimlik ve kültürünü anlamada önemli ve zengin içerikler barındırmaktadır. Bu nedenle de camiler, Türk göçmenlerin dinî ve sosyo-kültürel hayatında önemli bir yer tutmaktadır.

Avrupa'da TDV'ye bağlı dernekler ve bu derneklerin bünyelerindeki camiler, işlevsel din boyutu çerçevesinde birleştirici, bütünleştirici, kaynaştırıcı, koruyucu ve dayanışmacı bir fonksiyon taşımaktadır. Nitekim TDV faaliyetleri, dinin bu işlevselliği çerçevesinde anlam bulmaktadır. Bu anlamda din, DİB'in yanı sıra TDV'nin varlığı ve hizmet (görev) alanının en temel unsurudur. Ayrıca din, hem toplumsal bir fenomen hem de göçmen toplumunda ortaya çıkan kimlik, aidiyet, asimilasyon, entegrasyon, dayanışma vb. birçok konuyla ilişkili olarak öne çıkmaktadır. Toplumsal olarak dinin, zorunlu ve vazgeçilmez bir boyut taşıdığı söylenebilir. Dinin, birey ve toplumların milli ve manevi bağlarını güçlendirmede ve toplumsal dayanışmayı sağlamada önemli katkıları olduğu gibi, ihmali ve istismarı durumunda da telafisi çok zor ciddi problemlere yol

⁴⁴ Mustafa Koç, "Diasporik Yaşamın Psiko-Anatomisi – VI: Müslüman-Türk Göçmenlerin Kendini Gerçekleştirme-Yaşamı Sürdürme Nedenleri- Dinsel Başa Çıkma Durumları Üzerine Nitel Bir Çalışma", *Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: 4, 2018, sayı: 2, s. 202-203.

açması nedeniyle son derece narin (dikkat edilmesi gereken) bir dokusunun olduğu söylenebilir.⁴⁵ Dinin, dayanışma, bütünleştirme, sosyal kontrol, zihniyet kazandırma, değerler hiyerarşisi sağlama organizasyon, kimlik kazandırma, meşrulaştırma, araçsallaştırma, kültürü koruma ve aktarma, aracı kurum vazifesi görme, çatıştırma ve parçalama, yapılandırma ve düzenleme gibi toplumsal işlevleri bulunmaktadır.⁴⁶ Dinin özellikle sosyal bütünleşme, milli ve manevi bağları güçlendirme ve toplumsal dayanışmayı sağlama boyutu Avrupa'daki Türk göçmenlerin dinî ve sosyo-kültürel yaşamlarında belirgin bir şekilde görülebilmektedir. Din, bu noktada birleştirme-bütünleştirme işleviyle güçlü bir yapıştırıcı ve kaynaştırıcı görev icra etmektedir. Nitekim Avrupa'daki cami ve cami dernekleri, dinin bu fonksiyonelliğine başvurarak Türk göçmenlerin etkileşim kurmasında, sosyalleşmesinde, kaynaşmasında, ahlâk ve değerlerini korumasında ve dayanışma ve bütünleşme mekanizmalarını harekete geçirmek suretiyle toplumsal hayatta karşılaşılan sorunlarla/zorluklarla baş etme imkân ve kabiliyetinin güçlendirilmesinde etkili olabilmektedir. Bunun yanında bu toplumsal mekânlar, Türkiye'nin farklı yörelerinden götürülen kültür ve değerlerin paylaşıldığı, birtakım eğitsel hizmet ve aktivitelerin gerçekleştirildiği, entegrasyonda ortaya çıkan problemlerin tartışılıp çözüme kavuşturulduğu, yaşadıkları toplumla dinî, sosyal, kültürel vb. farklılıkların simgelendiği bir yerdir.⁴⁷

TDV'nin, Avrupa'daki Türk göçmenlere yönelik dinî, eğitimsel, sanatsal, sosyo-kültürel vb. birçok toplumsal hizmeti çok yönlü bir perspektifle gerçekleştirdiği anlaşılmaktadır. Gerçekleştirilen faaliyet ve aktivitelerle bir yandan Türk göçmenlerin yozlaşma veya melezeleşmesine karşı bir şuur (bilinç) oluşturulmaya çalışıldığı, diğer taraftan Avrupa topluma entegrasyonda destek sağlandığı söylenebilir. Bu kapsamda gerçekleştirilen faaliyetlerde entegrasyona katkı sağlaması için cami derneği-yabancı kurum/kuruluş şeklinde çeşitli ziyaret programları düzenlenmekte, toplumlar arası sosyal temas, iletişim ve kültürel etkileşim gerçekleşmektedir. Bunun yanında farklı dinlere mensup çeşitli yabancı grupların diyalog (iletişim/etkileşim) amacıyla bazı Avrupa cami ve derneklerine zaman zaman ziyaretler gerçekleştirdiği ve Türklerin de iadeyi ziyarette

⁴⁵ Hasan Yavuzer, "Amerika'daki Türkler ve Kendilerine Götürülen Din Hizmetleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 2010, sayı: 189, s. 159.

⁴⁶ Ejder Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, 4. Basım, İnsan Yayınları, İstanbul, 2015, 76-80.

⁴⁷ Yakup Coştu-M. Akif Ceyhan, "DİTİB'in Din Eğitimi Faaliyetleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, cilt: 8, 2015, sayı: 1, s. 46; Çelik, "Almanya'da Türkler: Sürekli Yabancılık, Kültürel Çatışma ve Din", s. 135-136.

bulunduğu, ayrıca Hristiyan ve Yahudi din adamlarıyla din görevlilerinin karşılıklı ziyaretlerde bulunduğu bilinmektedir.

Türkler göçmenler, sürekli iletişim içerisinde bulunduğu ve İslamofobik tavırların görüldüğü Avrupa toplumuna sağlıklı, asimilasyona (assimilation)⁴⁸ izin vermeden, İslâm inancından taviz vermeden ve güçlü referanslarla entegre olabilmesi için Türkiye toplumuna kıyasla daha donanımlı dinî bilgi, eğitim, kültür ve maneviyata ihtiyaç duyabilmektedir. Bu noktada TDV'nin ve bağlı derneklerin faaliyetleri son derece önem kazanmaktadır. Bu noktada üzerinde durulması gerek en önemli konulardan biri Türk göçmenlere yönelik gerçekleştirilen din eğitimidir. Din görevlileri vasıtasıyla gerçekleştirilen din eğitimi, derneklerin imkânları çerçevesinde derneklerle iş birliği halinde yürütülmekte ve çocuk, genç, yetişkin, yaşlı, bayan ve erkek ayırt etmeksizin hizmet verilmektedir. Ancak TDV'nin vizyon ve misyonuna uygun olarak, özellikle çocuklara ve gençlere yönelik eğitime ve bu noktada faaliyet/etkinliklere ağırlık vermektedir. Bu kapsamda çocukların okul öncesi eğitim ve gelişimine önemli faydalar sağladığı bilinen 4-6 yaş grubuna yönelik uygulanan din eğitimi programı, sahih bir dini eğitim amacıyla gerçekleştirilmektedir. Nitekim yeni nesil (çocuk veya genç) Türk göçmenlerin maddi ve manevi değer gelişimine katkı sağlaması açısından sahih bir dinî inanca sahip olması gerekmektedir. Bu kapsamda yeni kuşak genç nesiller, camilerde aldıkları din ve kültürel eğitim hizmetiyle bir taraftan dinin temel esaslarını sahih kaynaklardan öğrenirken, diğer taraftan kültürel ve dinî kimlik, inanç ve değerler alanında da eğitim ve gelişim fırsatı bulmaktadır. Bu kapsamda gerçekleştirilen din eğitiminin dinî kimlik oluşumuna büyük etkisi olduğu söylenebilir.⁴⁹ Avrupa'da yaşayan Sandıklılı Türkler özelinde yapılan nitel bir araştırmada; Avrupa'da yaşayan Sandıklılı Türklerin din, dinî kimlik ve değerleri gündelik hayatlarına yansıtabilme, dinî sorunların çözümü ve din eğitimi gibi konularda ihtiyaçların karşılanmasında TDV'nin etken bir faktör olduğu görülebilmektedir.⁵⁰ Bu ise, Avrupa'daki Türk göçmen ailelerin çocuklarını daha çok TDV'ye bağlı camilere ve Kur'an kurslarına göndermeye önem vermelerinin en önemli nedenlerinden biri olarak görülebilir.

⁴⁸ Farklı kimlik ve kültüre sahip birey veya toplulukları tek bir kimlik ve kültürde eritme (eşitleme) anlamına gelen "asimilasyon" sözcüğünün etimolojisiyle ilgili detaylı bilgi için bakınız: Anthony Giddens, *İleri Toplumların Sınıf Yapısı*, çev. Ömer Baldık, Birey Yayıncılık, İstanbul, 1999, s. 251; Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, s. 42; Haksever, *Federal Almanya'da Göç ve Entegrasyon Politikaları*, s. 25-27.

⁴⁹ Kanık, "Almanya Doğumlu Türkiye Gençliğinde Dini Tutum ve Davranışlar", s. 67.

⁵⁰ Muhammed Arıcan-Ramazan Bulut, "Avrupa'da Yaşayan Türklerde Dini Kimlik ve Aidyet Algısı: Sandıklı Örneği", *Uluslararası Beşerî ve Sosyal Bilimler İnceleme Dergisi*, cilt: 4, 2020, sayı: 1, s. 78.

Bu noktada Avrupa'da yaşayan Türk göçmen toplulukların TDV'ye bağlı cami odaklı eğitimlerden ve din görevlilerinden beklentileri oldukça fazladır.⁵¹

İslam geleneğinin 'beşikten mezara kadar eğitim' perspektifinin bir tezahürü olarak DİB'in özel olarak "yaygın din eğitimi" genel anlamda da "yaygın eğitim"⁵² adıyla yürüttüğü ve kurumsallaştırdığı eğitim sistemi, Türkiye'nin yanı sıra Avrupa'da yaşayan Türklerin buldukları ülkelerde ve bölgelerde aktif bir görünüme sahiptir. Türk ve Müslümanlara din hizmetini etkili bir şekilde aktarmanın önemli bir taşıyıcısı olarak TDV, Din Hizmetleri Müşavir ve Ataşeliği ve din görevlileri koordinesinde gerçekleştirilen yaygın din eğitimi hizmetleri, Avrupa'daki Türk göçmenlerin dinî ve sosyo-kültürel yaşamının ayrılmaz bir parçası haline geldiği gözlemlenebilmektedir. Gençlere yönelik uygulanan din eğitimi programları, genellikle hafta sonları ve okulların tatil olduğu dönemlerde gerçekleştirilmektedir. Çalışan yetişkinlere yönelik olarak ise kararlaştırılan belirli gün ve saatlerde dinî eğitim verilmektedir. Bu eğitimlerde daha çok Kur'an öğretimi ve temel dini bilgiler derslerin yanında çok amaçlı dinî ve kültürel seminer, kurs ve sohbet gerçekleştirilmektedir. Bu çerçevede uygulanan yaygın din eğitimi hizmeti, gayr-i Müslim toplum ve kültür ile kaçınılmaz bir iletişim/etkileşim içerisinde bulunan Avrupa'daki Türk göçmenlerin İslam kültür ve geleneğini sürdürmesi bakımından son derece önemlidir. Gerçekleştirilen din eğitimi sayesinde Türkler, İslâm'ın toplumsal hayatıyla ilişki imkânı elde etme ve bu manada tecrübe kazanarak öz kimliğinin gelişimine olumlu bir etkiye bulunmaktadır. Buna ek olarak bu eğitim hizmeti, bir yandan bireylerin dinî ve sosyal hayatlarını daha anlamlı ve kolay kılma açısından, diğer taraftan "ruhsal olarak da depresyon, stres, kaygı ve intihara teşebbüs gibi olumsuz psikopatolojik durumlardan kendileri daha iyi koruyabilecek psikoterapik"⁵³ önemli kazançlar elde etmelerini sağlamaktadır.

TDV, Avrupa'nın çeşitli ülke ve bölgelerinde Türk göçmenlere yönelik salt din eğitimi değil, aynı zamanda (manevi) rehberlik, sosyal ve kültürel faaliyetler başta olmak üzere toplumsal alanlarda önemli görülebilecek birçok hizmet/faaliyet yürütmekte veya koordine etmektedir. TDV, hizmet paydaşı dinî, sosyal ve kültürel dernekler ve din görevlileri vasıtasıyla, Avrupa'nın farklı

⁵¹ Ömer Yılmaz, "Almanya'da DİTİB Camilerinde Hafta Sonu Uygulanan Kur'an Kurslarının Kısa Bir Analizi "Hamburg Örneği"", *Diyanet İlmî Dergi*, cilt: 49, 2013, sayı: 1, s. 130.

⁵² Yaygın eğitim kavramıyla ilgili bakınız: Nurettin Fidan-Münire Erden, *Eğitime Giriş*, Alkım Yayınları, İstanbul, 1998, s. 226; İhsan Kurt, *Yetişkin Eğitimi*, Nobel Yayınları, Ankara, 2000, s. 6.

⁵³ Dinsel inanç ve uygulamaların göçmenlere sağladığı psikolojik yararlar için bakınız: Mustafa Koç, "Dinsel Yönelim Kaygıyı Nasıl Etkiler? Almanyalı Müslüman Türk Göçmenler Üzerine Bir Alan Araştırması", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014, sayı: 29, s. 46.

coğrafyalarında yaşayan Türk ve Müslüman topluluklara; din hizmetleri, İslâmî (manevi) rehberlik, dinler ve kültürler arası ilişkiler, kültürel faaliyetler, eğitim ve uyum, dayanışma, sosyal hizmet ve rehberlik, çeşitli branşlarda gençliğe yönelik sportif faaliyetler, kadınlara yönelik faaliyetler, hayır hizmetleri, cenaze nakli ve cenaze yardımlaşma fonu, hac ve umre hizmetleri, halkla ilişkiler gibi konularda hizmet vermektedir. Bunun yanında yıl içerisinde belirli zamanlarda kermes programları, özellikle gençlere yönelik dil kursları, kültürel ve dinî kamplar ve geziler gibi birçok sosyal, kültürel ve eğitsel faaliyetler gerçekleştirilmektedir. Din görevlilerinin yoğun gayret, fedakârlık ve özverisiyle sunulan din hizmetinin yanı sıra Türk dil ve kültürüne yönelik çalışmalar başta olmak üzere "Avrupa'daki camilerin ibadetin ötesinde çok boyutlu bir fonksiyona sahip olduğu"⁵⁴ ve bu hizmetlerin İslâm'ın ilk dönemindeki cami işlevinin birçoğunu kapsadığı⁵⁵ söylenebilir. Bu anlamda Avrupa'daki Türk camilerinin, dinî, milli ve kültürel değer ve kimliğin korunması ve gelecek nesillere aktarılması noktasında önemli bir fonksiyona sahip olduğunu söylemek mümkündür.⁵⁶ Türk göçmenlerin dinî ve sosyo-kültürel hayatının odağında bulunan camiler, ibadethane, sosyalleşme alanı ve aynı zamanda kültür, eğitim, sanat ve spor merkezleridir. Camilerde görev yapan din görevlileri de, sosyalleşmeyi sağlayıcı (aktörel) bir fonksiyona sahiptir.⁵⁷ Türk göçmenlerin boş zamanlarının çoğunu geçirdikleri cami ve cami dernek lokalleri, tanışma ve sohbet ortamı olmasının yanında bir de her türlü problemin masaya yatırılarak çözüm arandığı istişare merkezleridir.⁵⁸ Buna ek olarak camiler, Türklerin asimile olmasına karşı bir sığınak görevi görmekte, bireyin öz kimliğinin korunmasında, geliştirilmesinde ve Avrupa toplumuna entegre olmasında önemli bir rol oynamaktadır.

Avrupa'daki Türk camileri, Türkiye'dekilerle karşılaştırıldığında ibadethane (ibadet, vaaz ve irşad) özelliğinin dışında gençlik kolları, spor kulüpleri ve kadın kolları faaliyetleriyle birlikte sosyal ve kültürel yönleriyle daha geniş ve daha farklı işlev alanlarına sahiptir.⁵⁹ Bu yönüyle Avrupa'daki Türk camileri, sosyalleşmenin ve kültürel etkileşimin birçok boyutuyla öne çıktığı bir

⁵⁴ Ömer Yılmaz, "Yurtdışı Cami ve Cami Dışı Din Hizmetleri", *Diyanet İlmî Dergi*, cilt: 42, 2006, sayı: 1, s. 64.

⁵⁵ Cemal Tosun, *Din ve Kimlik*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1993, s. 37.

⁵⁶ Yavuzer, "Amerika'daki Türkler ve Kendilerine Götürülen Din Hizmetleri", s. 179.

⁵⁷ Ünver Günay, "Göç, Din ve Değişme: Batı Avrupa'daki Türk İşçileri Örneği", *Bilimname*, cilt: 2003, 2003, , sayı: 3, s. 59.

⁵⁸ Perşembe, "Almanya'da Türklere Ait Dinî Kuruluşlar", s. 161.

⁵⁹ Fulya Atacan, *Kutsal Göç-Radikal İslamcı Bir Grubun Anatomisi-*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 1993, s. 62.

mekân hüviyetindedir. Bu doğrultuda camilerde; düğün, nişan, sünnet, nikah, kutsal gün ve gecelerde özel etkinlikler/programlar düzenlenmekte ve önemli oranda ihtida merasimleri de gerçekleştirilmektedir.⁶⁰ Camilerde görev yapan din görevlileri cemaatle birlikte hastane, okul, hapishane, bakımevi, esnaf ve yaşlılar yurdu vb. sosyal zümre ve ev ziyaretleri gerçekleştirmektedir. Gençlere yönelik gerçekleştirilen sportif aktiviteler ise, bir yandan sosyalliği (iletişim, etkileşim, tanışma ve kaynaşma) sağlamakta, diğer taraftan gençlerin gereksinimlerini karşılamaları için bir ortam oluşturmaktadır.⁶¹ Cami dernekleri bünyesinde oluşturulan kadın kolları bünyesinde meslek edindirme kursları düzenlenmektedir. Buralarda Türk mutfağı, dikiş-nakiş vb. birçok sosyal ve kültürel içerikli program düzenlenmektedir.⁶² Ayrıca dinî, sosyo-kültürel ve eğitsel birçok konuda konferans, seminer, yarışma (Kur'an, ezan, hutbe, dini bilgiler), panel ve sohbet aktiviteleri düzenlenmektedir. Diğer taraftan yılın belirli bir zamanında (camiler haftası) farklı dinlere mensup olan kişiler için İslâm'ı ve camiye tanıtmak, Müslümanlarla kültürel etkileşim kurmalarını ve Türk örf ve adetlerini tanımalarını sağlamak amacıyla "açık kapı günleri" (tag der offenen moscheen) düzenlenmektedir.⁶³

TDV, Avrupa'daki Türklerin eğitim, kültür ve Türk dilinin korunması ve geliştirilmesine yönelik faaliyet yürüten Yunus Emre Enstitüsü (YEE), Türkiye Maarif Vakfı (TMV) ve YTB gibi kuruluşlarla iletişim ve etkileşim halinde (beklenen düzeyde olmasa da) zaman zaman kolektif organize faaliyet gerçekleştirmektedir. Ancak günümüzde Türk göçmenlerin yaşadığı ailesel, dilsel, dinî, sosyo-kültürel vb. birçok sorunun varlığı ve zaman geçtikçe dünyevileşmenin daha fazla öne çıktığı Avrupa'nın toplumsal alanları göz önüne alındığında, Türk vakıf veya kuruluşlarının daha kolektif bir görünüme sahip olmasının gerekli olduğu anlaşılmaktadır. Bu noktada salt Türklere yönelik değil, Avrupa'da faaliyet yürüten diğer Müslüman kurum, kuruluş, dernek veya örgütlerle ilişkilerin daha fazla geliştirilmesi gerekmektedir. Avrupa'da yaşayan Türk, akraba ve Müslüman toplulukların dinî ve sosyal gereksinimlerinin yanı sıra dayanışmacı İslâm geleneğinin bir gereği ve aynı zamanda Avrupa'da her geçen gün etkisini arttıran bir görünüm kazanan İslâm karşıtı yaklaşımlara karşı kolektif bir mücadelenin gereğidir. Esasen Türk ve Müslüman toplulukların Avrupa toplumuna entegrasyonda ortaya koyduğu barışçıl, dayanışmacı ve uyumlu görüntüsüyle az da olsa İslamofobik tavırların daha fazla artmasını engellemiş

⁶⁰ Yılmaz, "Yurtdışı Cami ve Cami Dışı Din Hizmetleri", s. 68-69.

⁶¹ Yılmaz, "Yurtdışı Cami ve Cami Dışı Din Hizmetleri", s. 76.

⁶² Yılmaz, "Yurtdışı Cami ve Cami Dışı Din Hizmetleri", s. 73.

⁶³ Yılmaz, "Yurtdışı Cami ve Cami Dışı Din Hizmetleri", s. 71.

görülmektedir. Ancak öteden beri bazı Avrupa ülkelerinin genel anlamda yabancılara, özel olarak da Türklere ve Müslümanlara karşı tavrı sorunsal olmuştur. Denilebilir ki Avrupa'nın bazı ülke veya bölgelerinde yaşayan Türk ve Müslümanlar, İslâm karşıtlığı, yabancı düşmanlığı, ırkçılık, ötekileştirme ve toplumsal alanların dışına itme gibi birtakım yaklaşımlara maruz kalabilmektedir. Ancak günümüzde Avrupa'da milyonlarca Türk ve Müslümanın varlığı bir gerçeklik olarak ortada durmaktadır. Ayrıca Türk ve Müslümanların Avrupa toplumunun kültürel çeşitliliğini ve zenginliğini arttırdığı bir diğer gerçekliktir. Kanaatimizce Avrupa'da yaşayan Türk ve Müslüman göçmenlere düşen görev, kin ve nefret duygularına kapılmadan ve dinî ve kültürel kimliğe zarar verebilecek asimilasyon politikalarına dikkat ederek, yapıcı, barışçıl, kucaklayıcı, dayanışmacı ve uyumlu görüntüsünü arttırarak devam ettirmektir.

Hiç şüphesiz bu noktada DİB ve TDV gibi Türk ve Müslüman vakıf veya kuruluşlara önemli görevler düşmektedir. Denilebilir ki TDV'nin Avrupa'da gerçekleştirdiği din hizmetinin yanı sıra, özellikle Türk ve Müslüman topluluklara yönelik dayanışmacı stratejiler geliştirmesi, bir zorunluluk haline gelmeye başlamıştır. Daha açık bir ifadeyle, DİB ve TDV'nin gerek Avrupa'ya görevlendirilecek personelin eğitiminde gerekse de Avrupa'da bulunan Türk ve Müslüman toplulukların bilinçlendirilmesi ve güncel şartlara göre eğitilmesinde ağır bir yükü omuzlamanın vakti geldi ve geçmektedir. Bu gerçeklik görmezden gelindikçe İslâm karşıtı hareket veya tavırların artması ve daha fazla güç kazanması tehlikeli bir boyut alabilir. Nitekim son dönemde Avrupa'da genel anlamda İslâm'a, özelden de kutsal kitabımız Kur'an'a, Hz. Peygambere ve camilere karşı saldırıların oldukça fazla arttığı görülebilmektedir. Kanaatimizce İslâm karşıtı hareketlerin veya saldırıların önlenmesinde veya en aza indirilmesinde İslâm'ın sahih din anlayışının proje ve plan dâhilinde Avrupa toplumlarına anlatılması önem taşımaktadır. Tabi ki burada belki de en büyük görev DİB ve TDV'ye düşmektedir. Bu kapsamda Avrupa ülkelerindeki üniversitelerin teoloji bölümlerinin ve Türkiye'deki İlahiyat Fakültelerinin görüş, fikir ve desteği alınarak ciddi anlamda proje(ler) üretilebilir.

Sonuç

1960'lı yıllardan itibaren Türkler, Avrupa'ya işçi olarak göç etmesiyle birlikte, dinsel, sosyal, kültürel vb. toplumsal alanlarda birtakım sorunlarla karşılaşmışlardır. Bu sorunlarla mücadele etmek, yabancı ve baskın Avrupa kültürü içerisinde asimile olmadan hayatlarını idame etmek ve dinî-kültürel kimliğini koruyabilmek amacıyla dinî, sosyal ve kültürel sivil örgütlenmeler

kurmuşlardır. TDV'ye bağlı dinî, sosyal ve kültürel dernekler, söz konusu örgütlenmelerin en büyük ve en kapsamlı olanıdır. İlk başlarda pratik ve teorik ibadet alanındaki ihtiyaçları giderme noktasında aktif rol oynayan söz konusu dernek örgütlenmeleri, sonraki süreçte nüfusun artması ve ihtiyaçların farklılaşmasıyla birlikte daha büyük işlevsel kompleks yapılara ihtiyaç duymuş ve böylece içerisinde dinî, sosyal, kültürel, eğitsel, sanatsal, sportif, ticari, psikolojik, ekonomik vb. birçok toplumsal ihtiyacı karşılayan hizmetlerin yürütüldüğü külliye tarzı (kompleks) ve çok amaçlı/boyutlu örgütsel yapılar olarak işlevsel hale gelmiştir. Bu süreçle birlikte artık dernek kompleksleri, salt ibadet yerleri olmaktan ziyade, her türlü toplumsal ihtiyacın büyük ölçüde giderilmeye çalışıldığı işlevsel ve çok boyutlu toplumsal mekânlar hüviyetine kavuşmuştur. Böylece artık, kendini salt dinî alanla sınırlandırmayarak diğer sosyo-kültürel kurum veya kuruluşların alanlarına dönük hizmetlerin yürütülmesinde yardımcı bir kurum olarak görev üstlenmiş görünmektedir.

Söz konusu dernekler, bağlı olduğu TDV çatı örgütünün koordinesinde Avrupa'daki Türk göçmenlerin toplumsal hayat alanlarında dinî, eğitsel, sosyal, kültürel vb. birçok önemli hizmeti gerçekleştirmektedir. Bu kapsamda din eğitimi ve din hizmeti, İslâmî manevî rehberlik, dinler ve kültürler arası ilişkiler, kültürel faaliyetler, eğitim ve uyum, dayanışma, sosyal hizmet ve rehberlik, gençlik ve sportif faaliyetler, kadınlara yönelik faaliyetler, hayır hizmetleri, cenaze nakli ve cenaze yardımlaşma fonu, hac ve umre hizmetleri, halkla ilişkiler gibi konularda hizmet yürütülmektedir. Bu noktada TDV'nin Avrupa'da ortaya koyduğu çok boyutlu-fonksiyonlu hizmet perspektifi, Türk göçmenlerin dinsel, sosyal ve kültürel ihtiyaçlarını giderme noktasında önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Denilebilir ki TDV, Türk göçmenlere yönelik dinî ve sosyo-kültürel anlamda ciddi katkı ve destek sağlamaktadır. Avrupa'daki Türk göçmenlere yönelik gerçekleştirilen çok yönlü ve işlevsel faaliyetlere bakıldığında, Türk göçmenlerin dinî ve sosyo-kültürel hayatının biçimlenmesinde TDV'nin önemli rolü olduğu söylenebilir. Bu geniş perspektif çerçevesinde özellikle 2, 3 ve 4. nesil Türk göçmenlerin, çok kültürlü (plural) bir toplum içinde dinî, milli ve toplumsal kimlik ve dokusunun muhafazasının sağlanması ve bunun sonraki nesillere aktarılmasının amaçlandığı görülmektedir. Bununla Türk göçmenlerin asimilasyona kapılmadan toplumsal entegrasyona katılmasına, manevî ve milli değerleri koruma ve sürdürmesine önemli katkı sağlandığı düşünülmektedir. Nitekim 2015'te yapılan bir araştırma, Avrupa'daki Türk göçmenlerin somut bir

Avrupalılık perspektifine sahip olmadığını ortaya koymaktadır.⁶⁴ Ancak yine de kültürel, dinî ve milli kimliğin çok kültürlü, yabancı ve egemen bir toplum içerisinde eriyebileceği korku veya kaygısıyla Türk göçmenler, genel olarak, (görece) Türkiye'den taşıdığı dindar⁶⁵ özelliğini bir etno-sosyo—kültürel-teolojik yapı oluşturmak suretiyle korumaya çalıştığı görülmektedir.

Türklerin genel olarak göç sürecine bakıldığında, toplumsal değişim-din konusu dikkati çekmektedir. Bu çerçevede dinin, Türk göçmenlerin toplumsal değişiminde önemli bir fenomen olduğu söylenebilir. Denilebilir ki TDV, Avrupa'daki Türk göçmenlere yönelik ortaya koyduğu çok yönlü hizmet perspektifi, (zorunlu) bir değişim ve dönüşüm sürecinde Türk göçmenlerin inanç, kimlik ve kültürlerini korumada ve devam ettirmede etkili ve önemli rol oynamaktadır. Bu anlamda TDV, Türk göçmenler açısından gündelik yaşamda bir can simidi destekçisi olarak işlev görmektedir. Başka bir ifadeyle TDV, Türk göçmenlerin birliğini, beraberliğini ve dayanışmasını sağlama noktasında önemli bir sivil üst çatı sorumluluğu üstlenmiş görünmektedir. TDV ve bağlı dinî, kültürel ve sosyal amaçlı Türk örgütlenmelerin varlığı, etkileri, uygulamaları, stratejileri, rolleri ve misyonları, uyumlu, yapıcı ve ılımlı Türk imajının en belirgin örneğini temsil etmişlerdir. Bütün bu gelişmelerin, Avrupa ülkeleri ile Türkiye arasındaki sosyal, kültürel ve siyasi ilişkilere etkide bulunduğu söylenebilir. Bu analizler ışığında denilebilir ki gerek DİB, gerekse de TDV sivil çatı örgütü, Avrupa'daki Türklerin dinî ve sosyo-kültürel hayatında vazgeçil(e)mez bir kurum olma yolunda ilerlediği gözlemlenebilmektedir. Nitekim Avrupa çevrelerinde İslâm karşıtı hareketlenmelerin arttığı bu dönemde DİB'in Avrupa teşkilatı ve yarı-ilişkili TDV'nin varlığı, faaliyetleri ve sahada en görünür öznesi olan din görevlilerinin önemi gün geçtikçe artmaktadır. Bu noktada beklentiler de o oranda artmakta ve farklılaşmaktadır.

Avrupa'da ve dünyanın farklı bölgelerinde Türk ve Müslümanların bilinçlenerek güçlenmesi ve kurumsal bir organizasyon kurmasına dönük DİB ve TDV'nin etnik köken ayırt etmeksizin ortaya koyacağı organize küresel hizmet perspektifine, bunun yanı sıra çağın şartlarını gözeten farklı yöntem, strateji, politika, proje, program ve uygulamalarla daha etkin bir din hizmetine gereksinim duyulmaktadır. Nitekim gün geçtikçe bu çerçevede toplumsal

⁶⁴ Söz konusu araştırma için bakınız: Ayhan Kaya, "Euro-Türkler Kuşaklararası Farklılıklar, İslam ve Entegrasyon Tartışmaları", *Göç Araştırmaları Dergisi*, cilt: 1, 2015, sayı: 1, s. 71.

⁶⁵ Batı'da yaşayan Türk göçmenler üzerine yapılan bir nitel araştırmada katılımcıların %85,3'ü gibi büyük bir çoğunluğu kendisini dindar olarak tanımlamaktadır (Banu Gürer, "Din Eğitimi Politikaları Açısından Batı'da Yaşayan Türklerin Dini Çoğulculuk Algısı", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: 45, 2014, s. 2008.

talepler de çoğalmaktadır. Postmodern dönemin küreselleşen toplumlarının geçirmekte olduğu süratli ve dinamik değişim, farklılaşan din hizmeti gereksinimi ve artan İslâm karşıtı hareketlenmelerin bir sonucu olarak, özellikle Avrupa ülkelerinde yaşayan Türk ve Müslümanlara yönelik yeni bir din hizmeti anlayış, üslup ve dilinin oluşturulması elzem görünmektedir. Bu noktada şu önerilerde bulunulabilir: Gerçekleştirilen tüm hizmetlerde günümüz küresel teknolojik bilgi dünyasında sosyal ve görsel medya iletişim araçlarının daha kapsamlı ve etkili bir perspektifle işlevselleştirilmesi gerekmektedir. Diğer taraftan dinî, sosyal ve kültürel etki ve verimin daha fazla artırılması ve din hizmeti alanındaki organize faaliyet alanlarının kapsamının genişletilmesi çerçevesinde Avrupa genelinde TDV'ye bağlı olan ve olmayan tüm sivil Türk-İslâm örgütlenmelerin "Avrupa Türk-İslâm Konseyi (Başkanlığı)" adıyla daha büyük ve kapsamlı bir sivil çatı kuruluş bünyesinde hizmetlerin birleştirilmesi veya koordine edilmesi sağlanabilir.

KAYNAKÇA

Adıgüzel, Yusuf, "Kimliğin Korunmasında ve Üretilmesinde Türk Derneklerinin Rolü Almanya/Köln Örneği", Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Sakarya, 2004.

Aktay, Yasin, "Almanya ve AB Bağlamında Aleviler, Türkler ve Diyanet", *tezkire, düşünce, siyaset, sosyal bilim dergisi*, cilt: 40, 2004, ss. 13-27.

Alperen, Altan, Yaprak, Asuman, "Almanya'da Türklere Yönelik Uygulanan Entegrasyon Kursları Üzerine Bir Araştırma", *Uluslararası Türk Dünyası Turizm Araştırmaları Dergisi*, cilt: 4, sayı: 1, Temmuz-2019, ss. 78-95.

Arıcan, Muhammed, Bulut, Ramazan, "Avrupa'da Yaşayan Türklere Dini Kimlik ve Aidiyet Algısı: Sandıklı Örneği", *Uluslararası Beşerî ve Sosyal Bilimler İnceleme Dergisi*, cilt: 4, sayı: 1, Nisan-2020, ss. 66-80.

Arslantürk, Zeki, "Dindarlığın Bağımsız Değişkenleri", *Dindarlık Olgusu (Sempozyum ve Tebliğleri)*, ed. Hayati Hökekleli, KURAV Yayınları, Bursa, 2006, ss. 239-257.

Atacan, Fulya, *Kutsal Göç-Radikal İslamcı Bir Grubun Anatomisi-*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 1993.

Bruinessen, Martin Van, "Batı Avrupa'da İslami Bilgi Üretimi, Disiplin, Yetki ve Kişisel Arayış", *Avrupa'da Müslüman Öznenin Üretimi*, der. Martin Van Bruinessen-Stefano Allievi, çev. Attila Tuygan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, ss. 11-50.

Chin, Rita, *The Quest Worker Question in Postwar Germany*, Cambridge University Press, New York, 2007.

Coştu, Yakup, Ceyhan, M. Akif, "DİTİB'in Din Eğitimi Faaliyetleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, cilt: 8, sayı: 1, Haziran-2015, ss. 39-51.

Çelik, Celaleddin, "Almanya'da Türkler: Sürekli Yabancılaşma, Kültürel Çatışma ve Din", *Milel ve Nihal İnan, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, cilt: 5, sayı: 3, Eylül-Aralık-2008, ss. 105-142.

DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı, "Diyanet İşleri Başkanlığı 2019 Yılı Faaliyet Raporu", Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, Mart 2020, <https://stratejigelistirme.diyaret.gov.tr/Documents/2019%20Y%C4%B1%C4%B1%20Faaliyet%20Raporu.pdf>, erişim: 24.06.2020.

DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı, "2020 Yılı Performans Programı", Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, Mart-2020, <https://stratejigelistirme.diyaret.gov.tr/Documents/2020%20Performans%20Program%C4%B1.pdf>, erişim: 26.06.2020.

Eliaçık, Zeliha, *Almanya'da Camilerin Finansmanı ve Cami Vergisi Tartışmaları*, SETA Yayınları, İstanbul, 2019.

Fidan, Nurettin, Erden, Münire, *Eğitime Giriş*, Alkım Yayınları, İstanbul, 1998.

Giddens, Anthony, *İleri Toplulukların Sınıf Yapısı*, çev. Ömer Baldık, Birey Yayıncılık, İstanbul, 1999.

Güllü, İsmail, "Almanya'daki III. Kuşak Türk Gençlerinin Dini Tutum ve Davranışları –Köln Örneği-", Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2003.

Güllü, İsmail, "Gençlik Dindarlığı: Almanya'daki III. Kuşak Türk Gençleri Örneği", *Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi*. ed. Ünver Günay-Celaleddin Çelik, Karahan Kitabevi, Adana, 2006.

Gültepe, Kâzım, "Almanya'daki Türkler ve Dertleri", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, cilt: 132, Aralık-1997, ss. 30-38.

Günay, Ünver, "Göç, Din ve Değişme: Batı Avrupa'daki Türk İşçileri Örneği", *Bilimname*, cilt: 2003, sayı: 3, Eylül-2003, ss. 35-64.

Güngör, Özcan, "Amerika'da Türkler ve Türklerin Dini Kurumsallaşmaları Açısından Camiler", *EKEV Akademi Dergisi*, cilt: 15, sayı: 47, Bahar-2011, ss. 85-101.

Günlü, Ramazan, "Hegemonya ve Siyasal Öğrenme, Almanya'daki Türkiyeli Genç Yetişkin ve Yetişkin Topluluk Üzerine Bir İnceleme", Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 2000.

Gürer, Banu, "Din Eğitimi Politikaları Açısından Batı'da Yaşayan Türklerin Dini Çoğulculuk Algısı", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: 45, Mayıs-2014, ss. 191-216.

Haksever, Ali, *Federal Almanya'da Göç ve Entegrasyon Politikaları*, T.C. Çalışma ve Sosyal Güvelik Bakanlığı Dış İlişkiler ve Yurtdışı İşçi Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Yurtdışı İşçi Hizmetleri Uzmanlık Tezi, Ankara, 2014.

Kanık, Cengiz, "Almanya Doğumlu Türkiye Gençliğinde Dini Tutum ve Davranışlar", İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 2016.

Kaya, Ayhan, "Euro-Türkler Kuşaklararası Farklılıklar, İslam ve Entegrasyon Tartışmaları", *Göç Araştırmaları Dergisi*, cilt: 1, sayı: 1, Ocak-2015, ss. 44-79.

Koç, Mustafa, "Diasporik Yaşamın Psiko-Anatomisi – V: Müslüman-Türk Göçmenlerin Yalnızlık-Asimilasyon-Entegrasyon Biçimlenmeleri Üzerine Nitel Bir Araştırma", *Balikesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: 4, sayı: 1, Haziran-2018, ss. 51-96.

Koç, Mustafa, "Diasporik Yaşamın Psiko-Anatomisi – VI: Müslüman-Türk Göçmenlerin Kendini Gerçekleştirme-Yaşamı Sürdürme Nedenleri- Dinsel Başa Çıkma Durumları Üzerine Nitel Bir Çalışma", *Balikesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: 4, sayı: 2, Aralık-2018, ss. 163-210.

Koç, Mustafa, "Dinsel Yönelim Kaygıyı Nasıl Etkiler? Almanyalı Müslüman Türk Göçmenler Üzerine Bir Alan Araştırması", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 29, Haziran-2014, ss. 39-72.

Kurt, İhsan, *Yetişkin Eğitimi*, Nobel Yayınları, Ankara, 2000.

Marshall, Gordon, *Sosyoloji Sözlüğü*, çev. Osman Akinhay-Derya Kömürcü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999.

Okumuş, Ejder, *Toplumsal Değişme ve Din*, 4. Basım, İnsan Yayınları, İstanbul, 2015.

Perşembe, Erkan, *Almanya'da Türk Kimliği Din ve Entegrasyon*, Araştırma Yayınları, Ankara, 2005.

Perşembe, Erkan, "Almanya'da Türklere Ait Dinî Kuruluşlar", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: 8, sayı: 8, Eylül-1996, ss. 57-180.

Şahin, Birsan, *Almanya'daki Türkler Misafir İşçilikten Ulusötesi (Transnasyonel) Bağların Oluşumuna Geçiş Süreci*, Phoenix Yayınları, Ankara, 2010.

Şen, Faruk, Koray, Sedef, *Türkiye'den Avrupa Topluluğu'na Göç Hareketleri*, Önel Yayınevi, Köln, 1993.

Taşdelen, H. Musa, "Avrupa'da Yeni Kuşak Türk Gençliği", *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, cilt: 3, sayı: 1-2, 2001.

Taştan, Abdulvahap, *Değişim Sürecinde Kimlik ve Din: Kayseri'den Yurtdışına İşçi Göçü Olayının Kültürel Boyutu*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Kayseri, 1996.

Taştan, Abdulvahap, *Yurda Dönen İşçilerin Uyum Sorunları ve Din*, Laçin Yayınları, Kayseri, 2003.

Tibi, Bassam, *Der Islam und Deutschland – Muslime in Deutschland*, Deutsche Verlags-Anstalt DVA, 2. Basım, Stuttgart, 2000.

Tosun, Cemal, *Din ve Kimlik*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1993.

Turan, Kadir, *Almanya'da Türk Olmak*, Sümer Kitabevi, İstanbul, 1992.

Yavuz, Sefer, "Göç, Entegrasyon ve Din: Avrupa'da Yaşayan Türkler Bağlamında Bir Değerlendirme", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, cilt: 6, sayı: 26, Bahar-2013, ss. 610-623.

Yavuzer, Hasan, "Amerika'daki Türkler ve Kendilerine Götürülen Din Hizmetleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı: 189, Aralık-2010, ss. 159-183.

Yerkazan, Hasan, "Eğitim ve Din Hizmetleri Bağlamında Almanya Diyanet İşleri Türk İslam Birliği", Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 2011.

Yılmaz, Ömer, "Almanya'da DİTİB Camilerinde Hafta Sonu Uygulanan Kur'an Kurslarının Kısa Bir Analizi "Hamburg Örneği"", *Diyanet İlmî Dergi*, cilt: 49, sayı: 1, Mart-2013, ss. 123-144.

Yılmaz, Ömer, "Yurtdışı Cami ve Cami Dışı Din Hizmetleri", *Diyanet İlmî Dergi*, cilt: 42, sayı: 1, Ocak-Şubat-Mart-2006, ss. 59-78.

YTB, Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, *Avrupa'da Yaşayan Türkler -Yaz Tatili Döneminde Türkiye'ye Gelen Türkler Örneği-*, T.C. Başbakanlık Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, Ankara, Ekim-2011, <https://ytbweb1.blob.core.windows.net/files/resimler/books/avrupada-yasayan-tuerkler.pdf>, erişim: 13.07.2020.

<https://ditibbordeaux.fr/iletisim-contact/dernekler/>, erişim: 10.11.2020.

<https://diyanet.ch/dernekler/>, erişim: 10.11.2020.

<http://diyanet.se/inc.php?p=camiiler>, erişim: 10.11.2020.

<http://www.danimarkatdv.org/inc.php?p=camiiler>, erişim: 10.11.2020.

<https://www.ditiblyon.fr/iletisim-contact/derneklerimiz/>, erişim: 10.11.2020.

<https://www.ditibparis.fr/derneklerimiz-1/>, erişim: 10.11.2020.

<https://www.ditibstrasbourg.fr/dernek/>, erişim: 10.11.2020.

<https://www.ditib.de/default.php?id=5&lang=en>, erişim: 18.06.2020.

<https://www.ditib.de/default1.php?id=5&sid=8&lang=en>, erişim: 12.11.2020.

<https://www.ditib.de/default.php?id=13&lang=en>, erişim: 10.11.2020.

<https://www.diyanet.be/Kurumsal/Camiler-ve-Dernekler>, erişim: 10.11.2020.

<http://www.diyanet.no/inc.php?p=camiiler>, erişim: 10.11.2020.

<https://www.diyanet.org.uk/dernekler/>, erişim: 10.11.2020.

<https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.633.pdf>, erişim: 07.06.2020.